O‘ZBEK TILIDA O‘ZLASHMA, KALKA VA GIBRID TUZILMALAR ASOSIDA SHAKLLANGAN TA’LIM DISKURSI NEOLOGIZMLARI

To‘rayeva Guzal Xursanovna – QarDU lingvistika kafedrasi dotsenti
E-mail: guzalxursanovna22 @gmail.com Telefon: +998914584235

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek ta’lim diskursida ingliz tili ta’sirida shakllanayotgan o‘zlashma, kalka va gibrid neologizmlar tahlil qilinadi. Bevosita o‘zlashma, to‘liq va yarim kalka, semantik kalka hamda gibrid tuzilmalarning shakllanish xususiyatlari ta’limga oid misollar asosida yoritiladi. Tyutor, vebinar, kredit-modul tizimi, raqamli savodxonlik, masofaviy ta’lim, onlayn dars, tyutorlik kabi birliklarning struktur va semantik moslashuvi qiyoslanadi. Shuningdek, o‘zlashma va milliy muqobillar o‘rtasidagi variantlar raqobati, termin tanlash mezonlari hamda yangi birliklarning o‘zbek tili tizimiga singish belgilari aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: ta’lim diskursi, neologizm, o‘zlashma, kalka, gibrid tuzilma, semantik moslashuv, terminologik variant.

O‘zbek ta’lim diskursida yangi tushunchalarning katta qismi xalqaro ta’lim, raqamli texnologiyalar va akademik hamkorlik orqali kirib keladi. Bu jarayonda ingliz tili asosiy donor til vazifasini bajaradi. Biroq tushunchaning ingliz tilidan kirib kelishi uning o‘zbek tilidagi nomi ham albatta tayyor holda o‘zlashishini anglatmaydi. Yangi birlik bevosita qabul qilinishi, to‘liq yoki qisman tarjima qilinishi, mavjud o‘zbekcha so‘zga yangi ma’no yuklashi yoxud o‘zlashma va milliy qismlarning birikishi orqali shakllanishi mumkin. Shuning uchun ta’lim neologizmlarini tasniflashda tushunchaning manbasi, birlikning tashqi shakli, tarkibiy qismlarning tarjima darajasi va o‘zbek tilida qayta tuzilish usuli birgalikda hisobga olinadi.

E.Haugen o‘zlashuv jarayonini donor til unsurlarini qabul qilish va ularni qabul qiluvchi til vositalari bilan almashtirish nisbatiga ko‘ra tushuntiradi. Uning fikricha, “O‘zlashtirish boshqa tildagi birliklarni qabul qilish va ularni o‘z til vositalari bilan

ifodalash asosida yuz beradi”.[1] Olimning bu fikri bevosita o‘zlashma, aralash birlik va ma’no ko‘chishini yagona tasnifda birlashtirgani bilan ahamiyatli. Bu qarash o‘zbek ta’lim diskursidagi *onlayn, tyutor, raqamli savodxonlik* va *kredit-modul tizimi* kabi turli tuzilmalarni farqlashga yordam beradi. Biroq E.Haugen, asosan, ikki tilli shaxslar nutqidagi muloqot jarayoniga e’tibor qaratadi; davlat ta’lim siyosati, xalqaro standart va elektron platformalar orqali terminlarning ommaviy joriy qilinishi uning tasnifida alohida ko‘rsatkich sifatida berilmagan.

M.Haspelmat o‘zlashmani donor tildagi namuna asosida qabul qiluvchi tilda yangi birlikning paydo bo‘lishi deb izohlaydi. U moddiy o‘zlashuv bilan struktur o‘zlashuvni farqlab, “kalka manba tildagi murakkab birlik qismlarining alohida tarjimasi asosida yaratiladi”, deb ta’kidlaydi.[2] Olimning tasnifida bevosita o‘zlashma manba birlik shaklining qabul qilinishi, semantik kalka mavjud so‘z ma’nosining kengayishi, aralash o‘zlashma esa milliy va xorijiy materialning birikishi sifatida talqin qilinadi. Bu yondashuv tushunarli va amaliy jihatdan ahamiyatli, ammo o‘zlashma bilan uning milliy muqobili parallel qo‘llanadigan vaziyatlarda qaysi variantning neologik faolligi yuqori ekanini aniqlash uchun korpus, janr va institutsional qo‘llanish mezonlarini qo‘shimcha kiritish zarur.

V.Pulchini, K.Furiassi va F.Rodriges Gonsales ingliz tilining yevropa tillariga ta’siri alohida so‘zlar bilan cheklanmaydi, terminlar, barqaror birikmalar va yangi sohaviy nomlarni ham qamrab olishini ko‘rsatadi.[3] Ularning kuzatuvlari ingliz tilining fan, texnologiya va ommaviy kommunikatsiyadagi xalqaro mavqeyiga asoslanadi. O‘zbek ta’lim diskursida ham inglizcha birliklar xalqaro dastur, reyting, raqamli platforma va metodik yangiliklar bilan birga kiradi. Biroq inglizcha ko‘rinishga ega har bir birlik bevosita ingliz tilidan olingan deb bo‘lmaydi: ayrim terminlar rus tili yoki xalqaro hujjatlar orqali vositali tarzda kirishi mumkin. Shu sababli donor tilni belgilashda ilk manba bilan birga o‘zbek tiliga kirish yo‘li ham tekshiriladi.

1 Haugen E. The Analysis of Linguistic Borrowing // Language. – 1950. – Vol. 26. – No. 2. – P. 211-212, 219-220.
2 Haspelmath M. Lexical Borrowing: Concepts and Issues // Loanwords in the World’s Languages: A Comparative Handbook. – Berlin; New York: De Gruyter Mouton, 2009. – P. 39-40.
3 Pulcini V., Furiassi C., Rodríguez González F. The Lexical Influence of English on European Languages: From Words to Phraseology // The Anglicization of European Lexis. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2012. – P. 5-6, 13-14.

Bevosita o‘zlashmada birlikning tovush va yozuv shakli qisman moslashtirilib, asosiy tuzilishi hamda ma’nosi saqlanadi. *Tyutor, mentor, moderator, vebinar, platforma, portfolio, modul, kredit, proktoring va chatbot* shunday birliklar qatoriga kiradi. *Tyutor* ta’lim oluvchining individual o‘quv yo‘lini muvofiqlashtiruvchi shaxsni, *proktoring* masofaviy imtihondagi nazoratni, *chatbot* esa foydalanuvchi bilan avtomatik muloqot qiluvchi dasturni nomlaydi. Ushbu birliklarning o‘zbek tilida *tyutorlar, mentorlik, moderatorga, vebinarda, platformalar, modulli* kabi grammatik shakllarni qabul qilishi ularning til tizimiga kirayotganini ko‘rsatadi. Ammo grammatik moslashuv birlikning barcha foydalanuvchilar uchun tushunarli yoki me’yorlashganini bildirmaydi.

B.Stundja to‘liq kalkada donor tildagi qo‘shma so‘zning tuzilishi va qismlari ma’nosi izchil ko‘chirilishi, ijodiy yoki noto‘liq kalkada esa tarkib, tuzilish yoxud ma’noda o‘zgarish bo‘lishini ko‘rsatadi.[4] Olimning ta’rificha, “to‘liq kalkalar manba so‘z komponentlarini qismma-qism ko‘chiradi”. Bu fikr *digital literacy – raqamli savodxonlik, distance education – masofaviy ta’lim, blended learning – aralash ta’lim, learning outcomes – o‘quv natijalari* kabi birliklarni izohlaydi. O‘zbekcha variantlarda inglizcha komponentlar tarjima qilinadi, biroq ular o‘zbek tilining aniqlovchi-aniqlanmish tartibi va grammatik vositalariga muvofiq qayta tuziladi. Demak, to‘liq kalka tashqi shaklning aynan takrori emas, mazmuniy qismlarning milliy vositalar orqali to‘liq ifodalanishidir.

To‘liq kalkalar milliy tushunarlilikni ta’minlaydi, lekin tarjima doimo bir xil semantik natija bermaydi. *Lifelong learning* birligi o‘zbek tilida *hayot davomidagi ta’lim, umr bo‘yi ta’lim va uzluksiz ta’lim* shakllarida beriladi. Birinchi ikki variant vaqt davomiyligini bevosita ifodalasa, *uzluksiz ta’lim* O‘zbekiston ta’lim tizimida bosqichlarning izchilligini ham anglatadi. *Learning management system* birligi *ta’limni boshqarish tizimi* yoki *o‘qishni boshqarish tizimi* tarzida qo‘llanadi; *learning*ning jarayon, faoliyat yoki natija ma’nosi variant tanloviga ta’sir qiladi.

4 Stundžia B. Compound Calques in an Eighteenth-Century German-Lithuanian Dictionary // The Interaction of Borrowing and Word Formation. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020. – P. 68-69, 76-77, 83.

Shuning uchun to‘liq tarjima qilingan shaklning semantik aniqligi manba so‘z bilan qiyosiy kontekstda tekshirilishi lozim.

Yarim kalkada manba nomning bir qismi tarjima qilinadi, ikkinchi qismi esa o‘zlashma shaklda saqlanadi. *Kredit-modul tizimi, onlayn dars, media savodxonlik, veb-sahifa, raqamli portfolio* va *internet ta’limi* kabi tuzilmalar bunga misol bo‘ladi. *Kredit-modul tizimi*da *kredit* va *modul* xalqaro terminlar, *tizim* esa milliy leksik birlikdir. *Onlayn dars*da faoliyat muhiti o‘zlashma, pedagogik jarayon nomi o‘zbekcha ifodalangan. Yarim kalka manba tildagi tushunchaning xalqaro tanilishini qisman saqlab, uni o‘zbekcha sintaktik qolipga moslashtiradi. Biroq har qanday o‘zlashma va milliy so‘z birikmasi yarim kalka emas; uning asosida manba tildagi tarkiban mos birlik mavjud bo‘lishi kerak.

Gibrid tuzilma yarim kalkaga yaqin bo‘lsa-da, u kengroq hodisa. Gibridda o‘zlashma asos o‘zbekcha qo‘shimcha bilan birikishi yoki xorijiy va milliy qismlar o‘zbek tilining ichki qolipi asosida yangi nom hosil qilishi mumkin. *Tyutorlik, mentorlik, onlaynlashtirish, modullashtirish, platformalashtirish, kreditli ta’lim* va *vebinar tashkilotchisi* shunday birliklardir. *Tyutorlik*da inglizcha asosga o‘zbekcha *-lik, modullashtirish*da o‘zlashma asosga *-lash, -tir* va *-ish* qo‘shimchalari qo‘shilgan. Bu yasalmalar tayyor inglizcha birlikning qisman tarjimasi emas, o‘zbek tilida o‘zlashma materialdan yangi so‘z yasash natijasidir. Shu sababli yarim kalka manba tildagi birlikni qisman qayta yaratishi, gibrid esa milliy so‘z yasalishi mahsuli bo‘lishi bilan farqlanadi.

D.Saidqodirova ingliz va o‘zbek internet terminologiyasini qiyoslab, yangi axborot texnologiyalari nomlarining o‘zbek tiliga o‘zlashishi, tarjima qilinishi va moslashuviga e’tibor qaratadi.[5] Uning tadqiqoti o‘zlashmalarning shakliy va semantik o‘zgarishini tizimli ravishda kuzatilgani bilan ahamiyatli. Biroq internet terminologiyasi doirasidagi xulosalar ta’lim diskursiga to‘liq ko‘chirilmaydi: ta’limda terminning rasmiy hujjat, o‘quv dasturi, darslik va pedagogik amaliyot orqali

5 Саидқодирова Д.С. Инглиз ва ўзбек тилларида интернет терминларининг лингвистик тадқиқи: филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) дисс. – Тошкент, 2018. – Б. 15-16, 53.

mustahkamlanishi alohida o‘rin tutadi. Shuning uchun kelib chiqishi raqamli texnologiyalarga borib taqaladigan birlikning aynan ta’limiy ma’nosi va institutsional vazifasi alohida tekshiriladi.

O.Uzoqova kompyuter terminlarining o‘zbek tiliga kirishida manba tildagi shaklini saqlashi, tarjima va ma’no moslashuvi birga kechishini ko‘rsatadi. Muallif “yangi paydo bo‘layotgan terminlarni asl holicha o‘zlashtirish an’anasi yetakchi usul sanaladi”, deb yozadi.[6] *Download – yuklab olish, desktop – ish stoli va e-mail – elektron pochta* juftliklari xorijiy shakl bilan milliy ifoda o‘rtasidagi turli munosabatlarni namoyon qiladi. Olima, asosan, kompyuter terminografiyasiga e’tibor qaratgan, ammo ta’lim muhitida qaysi variantning o‘qituvchi, talaba va boshqaruv xodimlari nutqida ustunligi statistik jihatdan aniqlanmagan. Bu jihat ta’lim korpusi materiallari bilan to‘ldirilishi zarur.

D.Xodjayeva va Sh.Ubaydillayeva informatika terminlarining bevosita o‘zlashma, transliteratsiya, kalka va semantik moslashuv orqali o‘zbekchaga o‘tishini qayd etadi.[7] Ular dasturiy interfeys va kundalik foydalanishda inglizcha shakllarning tez qabul qilinishiga asosiy e’tiborni qaratadi, biroq qisqa maqola doirasida to‘liq kalka, yarim kalka va gibrid hosilalarning aniq chegarasi, shuningdek, parallel variantlarning vaqt bo‘yicha faolligi chuqur tahlil qilinmagan. Ta’lim diskursida bu shakllarni farqlash uchun har bir birlikning donor modeli, o‘zbekcha tarkibi va qo‘llanish konteksti alohida qayd qilinadi.

Semantik kalkada xorijiy shakl ko‘chirilmaydi; mavjud o‘zbekcha birlik donor tildagi yangi ma’noni qabul qiladi. *Savodxonlik* so‘zi avval o‘qish va yozish malakasini bildirgan bo‘lsa, *raqamli savodxonlik, media savodxonlik va sun’iy intellekt savodxonligi* birikmalarida texnologiya hamda axborotdan ongli foydalanish ma’nosini qamrab olgan. *Bulut* so‘zi *bulutli ta’lim muhiti* birikmasida *masofaviy serverlar tizimi*ni, *ekotizim* esa *ta’lim ekotizimi* tarkibida o‘zaro bog‘langan muassasa,

6 Uzoqova O.M. Ingliz va o‘zbek tillarida kompyuter terminografiyasining lingvistik xususiyatlari // FarDU ilmiy xabarlari. – 2022. – № 3. – B. 398-399.
7 Xodjayeva D.I., Ubaydillayeva Sh.E. Ingliz va o‘zbek tillarida informatika terminlarining shakllanishi // Наука и инновация. – 2025. – J. 3. – № 27. – B. 67-68.

texnologiya va ishtirokchilar majmuasini bildiradi. *Yo‘l xaritasi* ta’lim boshqaruvida vazifa, muddat va mas’ullar ko‘rsatilgan reja ma’nosida faollashgan. Bu birliklarda milliy shakl saqlanadi, lekin yangi mazmun ingliz tilidagi mos birlik ta’sirida yuzaga keladi.

Semantik kalkani oddiy ma’no kengayishidan ajratish uchun manba tildagi mos birlikning mavjudligi isbotlanishi kerak. Masalan, *platforma* so‘zining *raqamli xizmat muhiti* ma’nosi o‘zlashma birlikning o‘z tilidagi semantik rivoji bilan birga kirgan; shu sababli u sof semantik kalka emas, bevosita o‘zlashma va ma’no kengayishining qo‘shma natijasidir. Virtual sinfdagi sinf esa inglizcha virtual classroom birligi ta’sirida jismoniy xona va o‘quvchilar guruhi ma’nosidan raqamli ta’lim muhiti ma’nosigacha kengaygan. Bunday chegaraviy holatlarni bitta guruhga majburan kiritish o‘rniga asosiy va qo‘shimcha shakllanish belgilarini alohida ko‘rsatish ilmiy jihatdan to‘g‘riroq bo‘ladi.

S.Grinev-Grinevich gibrid terminlarni xorijiy va milliy qismlardan tashkil topgan birliklar sifatida tavsiflab, qisman o‘zlashuvni to‘liq o‘zlashuvdan ajratadi.[8] Olimning yondashuvi termin tarkibini aniq belgilashga yordam beradi, biroq bir xil tuzilmaning yarim kalka yoki qabul qiluvchi tilda mustaqil yaratilgan gibrid ekanini aniqlashda tarixiy manba va dastlabki qayd masalasi kamroq yoritiladi. D.Lotte esa o‘zlashma terminlarni tartibga solishda tushunchaning aniqligi, tizimlilik va milliy til vositalaridan foydalanish imkoniyatiga e’tibor qaratadi.[9] Uning me’yoriy yondashuvi muhim, ammo zamonaviy raqamli kommunikatsiyada variantlar tabiiy ravishda raqobatlashishi va foydalanuvchi tanlovi orqali barqarorlashishini to‘liq qamrab olmaydi.

O‘zlashma bilan milliy muqobil o‘rtasidagi munosabat qarama-qarshilik sifatida emas, variantlar raqobati va vazifaviy taqsimlanish sifatida baholanishi kerak. *Feedback – fikr-mulohaza – qayta aloqa, tutor – tyutor – akademik maslahatchi, gamification – geymifikatsiya – o‘yinlashtirish, soft skills – yumshoq ko‘nikmalar –*

8 Гринев-Гриневич С.В. Терминоведение: учеб. пособие. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – С. 156-157.

shaxslararo va moslashuvchan ko‘nikmalar, proctoring – proktoring – masofaviy nazorat qatorlarida variantlar aynan bir xil ma’noni bermaydi. Xalqaro shakl mutaxassislar muloqotida ixcham bo‘lishi, milliy muqobil esa keng auditoriya uchun tushunarliroq bo‘lishi mumkin. Biroq so‘zma-so‘z tarjima sun’iy yoki noaniq chiqsa, faqat milliyligi sababli ustun qo‘yilmasligi lozim.

Maqbul variantni tanlashda besh omil hisobga olinadi: semantik aniqlik, o‘zbek tilining talaffuz va imlo me’yorlariga moslik, yangi hosilalar yasash imkoniyati, turli janrlarda qo‘llanish faolligi va adresatga tushunarlilik. Shuningdek, rasmiy hujjat, darslik va ilmiy nashrlardagi izchillik muhim. Bir terminning o‘zlashma shakli xalqaro hujjatlar bilan ishlashda, milliy muqobili esa ommaviy va o‘quv matnida qulay bo‘lishi mumkin. Shuning uchun korpusda barcha parallel shakllar alohida qayd etilib, ularning davr, janr va foydalanuvchi guruhlari bo‘yicha taqsimlanishi aniqlanadi.

Tasniflash jarayonida birlikning hozirgi shakliga qarab xulosa chiqarish yetarli emas. Avval uning ingliz tilidagi manba birligi, o‘zbek tilidagi dastlabki qaydi va keyingi variantlari aniqlanadi. So‘ng shaklning qanchasi o‘zlashtirilgani, qanchasi tarjima qilingani, milliy qo‘shimcha yoki sintaktik vosita ishtirok etgani tekshiriladi. Masalan, *Onlayn ta’lim* shaklan gibrid birikma bo‘lsa-da, ingliz tilidagi *online education* birligini qisman takrorlagani uchun yarim kalka belgilariga ham ega. *Tyutorlik* esa aniq inglizcha qo‘shma nomning tarjimasi emas, balki *tyutor* asosidan o‘zbekcha qo‘shimcha yordamida hosil bo‘ladi. Bunday birliklar asosiy usul bo‘yicha tasniflanib, ikkilamchi belgisi ma’lumotlar bazasida alohida qayd etiladi. Bu tartib sonli hisobda bir birlikning ikki marta sanalishiga yo‘l qo‘ymaydi va qiyosiy tahlilning aniqligini ta’minlaydi. Shuningdek, bahsli holatlar mutaxassislar tomonidan qayta tekshiriladi.

Demak, ingliz tili o‘zbek ta’lim diskursi uchun asosiy donor til bo‘lsa-da, yangi tushunchalar o‘zbek tilida bir xil yo‘l bilan shakllanmaydi. Bevosita o‘zlashma xalqaro nomning shaklini saqlaydi; to‘liq kalka uning barcha mazmuniy qismlarini milliy

vositalar bilan ifodalaydi; yarim kalka tarjima va o‘zlashmani birlashtiradi; semantik kalka mavjud so‘zga yangi ta’limiy ma’no yuklaydi; gibrid tuzilma esa o‘zlashma asosni o‘zbekcha so‘z yasash va sintaktik qoliplarga kiritadi. Ularning neologizmlik maqomi kelib chiqish bilangina emas, ma’no aniqligi, milliy-lisoniy moslashuv, parallel variantlar bilan munosabat va ta’lim diskursidagi barqaror qo‘llanish asosida belgilanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Haugen E. The Analysis of Linguistic Borrowing // Language. – 1950. – Vol. 26. – No. 2. – P. 210-231. – DOI: 10.2307/410058.

2. Haspelmath M. Lexical Borrowing: Concepts and Issues // Loanwords in the World’s Languages: A Comparative Handbook. – Berlin; New York: De Gruyter Mouton, 2009. – P. 35-54. – DOI: 10.1515/9783110218442.35.

3. Pulcini V., Furiassi C., Rodríguez González F. The Lexical Influence of English on European Languages: From Words to Phraseology // The Anglicization of European Lexis. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2012. – P. 1-24. – DOI: 10.1075/z.174.03pul.

4. Stundžia B. Compound Calques in an Eighteenth-Century German-Lithuanian Dictionary // The Interaction of Borrowing and Word Formation. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020. – P. 68-83.

5. Uzoqova O.M. Ingliz va o‘zbek tillarida kompyuter terminografiyasining lingvistik xususiyatlari // FarDU ilmiy xabarlari. – 2022. – № 3. – B. 396-399. – DOI: 10.56292/SJFSU/vol28_iss3/a77.

6. Xodjayeva D.I., Ubaydillayeva Sh.E. Ingliz va o‘zbek tillarida informatika terminlarining shakllanishi // Наука и инновация. – 2025. – J. 3. – № 27. – B. 66-69.

7. Гринев-Гриневич С.В. Терминоведение: учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 304 с.

8. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминоэлементов. – М.: Наука, 1982. – 149 с.

9. Саидқодирова Д.С. Инглиз ва ўзбек тилларида интернет терминларининг лингвистик тадқиқи: филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2018. – 70 б.